

ДЕТЕРМИНИЗЪМ И ГРУПОВА СПЛОТЕНОСТ

ИВАН П. ИВАНОВ

Един от основните методологически принципи в психологията е принципът за детерминизма. Той произтича от общите закони на диалектическия и историческия материализъм и представлява надеждна база за разкриването на движещите сили и механизмите на формиране и функциониране на личността и човешките обединения. Неговото методологическо значение е в това, че помага за правилното обяснение на психичните явления, дава възможност за разработване на теория за управлението им и служи като нормативна база на всяко психологическо изследване.

В исторически план борбата около приемането на принципа за детерминизма в психологията започва още през XVIII—XIX век, но особено активно се разгръща в началото на нашия век, като постепенно заема централно място сред методологическите проблеми на психологията, особено след обособяването на марксистките научни школи. Интересът към него се поддържа до към края на 60-те години и след това рязко спада. По същество през последните 20 години се повтаря в неизменен вид концепцията, обоснована през 40-те и 50-те години от редица изследователи, най-видният от които е

С. Л. Рубинщайн. Смята се, че тази концепция е безспорно и окончателно марксистко решение на главния философски въпрос на психологията. Тя има основополагащо, парадигмално значение.

Детерминизмът се интерпретира като учение за всеобщата закономерна връзка, за причинната обусловеност на всички явления (1), в това число и на психичната дейност, обхващане и взаимодействие на хората, определени от начина на живот и променящи се заедно с него (2). Човешкото съзнание се разглежда като обусловено от общественото битие и има обществен-исторически характер (3).

Принципът за детерминизма обяснява всички форми на връзки, в т. ч. и причинно-следствените, при това обхваща всички без изключение психически явления и фактори, които им влияят (4).

Всяко явление има своето обективно основание и материална причина, като детерминацията в неорганичната, органичната природа, психичната дейност и обществения живот е от различен тип (5).

По отношение на човешката психика се прилага идеята за открояването на външните обстоятелства на детерминиращите фактори, изследване на вътрешната среда, на която тези детерминанти въздействат да се определи характерът и да се разкрият механизмите на вътрешно влияние на възприемането на външните въздействия, да се разкрият механизмите на избираност в психичната дейност, да се покаже как става превръщането на външното във вътрешно и как вътрешното реално изпълнява тази своя функция, изявявайки се, образно казано, призмата, през която външните въздействия се пречуват (6).

Външните условия (обществен живот, политическа организация и т.н.) действат чрез вътрешните морални установки на човека, на личността. Детерминацията се извършва чрез мотивацията, чрез ценностите.

Отношението вътрешно-външно се решава по различен начин в психологията, но концепцията на С. Л. Рубинщайн има огромен етичен смисъл. Той се заключава в подчертаването на ролята на вътрешния момент, на самоопределението - несдвояемостта, подчинение на външното (7), съпротивляемост и избираност по отношение на външните въздействия или просто приспособяване към тях (8).

Общите социални условия на живот се индивидуализират от различните хора (9). В този смисъл принципът на детерминизма обединява решението на проблемите за субективното, взаимовръзката на съзнание и дейност, на индивидуално и обществено (10).

Около въпроса за връзката на съзнание и дейност се разгръщат главните методологически изследвания през 30—50-те години, в хода на които С. Л. Рубинщайн коригира своите разбирания и от външно съотношение на два обособени клена достига до идеята за тяхното единство и взаимообусловеност — дейността на човека формира неговото съзнание, а то, осъществявайки регулация на човешката дейност, е условие за адекватното ѝ изпълнение (11).

Изложените дотук в тезисна форма главни положения на принципа за детерминизма и психологията са действителния методологическа ценност. Същевременно класическото разбиране страда от съществени непълноти. То се прилага почти изключително само по отношение на личността, на отделния индивид, почитател на съзнание и субект на дейност. Ще посочим само някои от най-характерните публикации в този план: трудовете на С. Л. Рубинщайн (12),

Е. В. Шорохова (13), В. Г. Асеев (14), Л. Н. Андиферова (15), В. Н. Кудрявцев (16), К. К. Платонов, Г. Г. Голубев (17), някои речници и учебници (18) и др.

Принципът на детерминизма не се прилага изобщо или се прилага в непълноценен вид по отношение на човешките обединения — групи и колективи. В този аспект едва ли може да се твърди убедително, че социалната психология е методологически и методически пълноценна. Ще илюстрираме това становище с примери от изследванията на груповата сплотеност.

Проблемът за груповата сплотеност е централният проблем на психологията на групата и колектива, носител на основната концептуална тежест. Единството на групата е аналогът му — сплотеността, е основна вътрегрупова цел и процес, мярка за качеството на групата, параметър за оценка на развитието, показател за възможностите и виталността на групата като социално реализираща се, критерий за ефективност.

В исторически аспект изследванията на сплотеността се зараждат в понятиятата схема на теорията за полето на К. Левин, който за пръв път разглежда груповото поведение като социален обект и поставя основите на теорията за груповата динамика.

Още през 40-те години последователят на Левин Л. Фестингер провежда първите крупни изследвания и дава базовото и най-разпространено и до днес определение на сплотеността: „сумата от всички сили, действащи на членовете на групата и задържащи ги в нея“ (19). По същество всички следващи проучвания са посветени на разкриването на произхода, насочеността и динамиката на тези сили. По този начин основният тезис на Фестингер става почти общоприет в психологията.

В школата на Фестингер груповата сплотеност се свързва с два основни параметра — привлекателност на групата и непривлекателност на алтернативното членство, които методически се интерпретират твърде разнообразно.

Друг подход в рамките на традиционната социална психология е свързан с работите на Т. Ньюкомб и неговите последователи. Те разработват понятието „групово съгласие“ (консенсус) като сходство на позициите на членовете на групата по отношение на някоя или нещо (20). Според Ньюкомб сплотеността се характеризира със сходни ориентации към значими обекти и ценности. Консенсусът се разглежда като групов начин на живот на основата на общо съгласие. Той е акт и процес на постигане на съгласие по повод на съвместното съществуване на основата на нагласата за конформизъм, тълкуван като начин на живот и поведение съобразно със социалните условия и отношения, в които човек се намира (21). Нарушаването на консенсуса води до дезинтеграция на групата, до деструктуризация (22).

Последователите на фрейдизма в социалната психология поставят в основата на груповата сплотеност понятието „идентификация“ — емоционално разтваряне на индивида в групата, отъждествяване с лидера-идеал, подчиняване на индивидуалното поведение на груповото.

Един от класическите подходи в съвременната западна психология е подходът на Я. Морено. Основното в концепцията му е представянето на групите феномени като функция на междуличностните отношения на симпатия и антипатия. Сплотеността се свързва с такова равнище на развитие на междуличностните взаимоотношения, когато в тях е висок процент на изборите, основани на възниква симпатия.

Интеракционистката теория за груповата сплотеност с много широко ра

пространение разработва Р. Мертън. Той разглежда групата като система за нормативен контрол (23) (общо с теорията на Дж. Хоманс), а груповата сплотеност съответно като целево и нормативно единство на групата. Тя е резултат от възприемането на нормите и ценностите от членовете на групата, които норми и ценности се определят от носителя на авторитет (лидера), заложен за имплементиране в отношенията между членовете и регулират актуалното поведение чрез изпълнението на роляте (24).

Теория за груповата сплотеност разработва и М. Дойч (25). Тя се разглежда като целево единство на групата, водещо до кооперация, която е социологическата, и до сплотеност — психологическата страна на процеса. В основата на вътрешгруповите процеси се поставя съвместната дейност. Под „кооперация“ се разбира социалното взаимодействие на хората на основата на обща работа. Приемането на общата групова цел води до взаимна зависимост и до кооперативна ориентация — обединяване към груповата цел, коалиция, съюз (26).

Характерна за американската психология е и теорията за синталната (поведение на групата). То се дели на интрагрупово и интергрупово, от които първото е същността на груповата динамика (в т.ч. и на сплотеността), а второто — осигурява груповата цел (27).

В разбиранията на западните социолози и психолози, вложени в понятието сплотеност, могат да се открият всички характерни черти на западната социална психология — практицизъм, ярко изразен приложен характер, методологически и методически плюрализъм и оттам липса на обединяваща методология и методически слабости. Още по-съществено е, че груповата сплотеност се обяснява предимно като емоционално състояние на групата. Груповите процеси се премажат в областта на микросредата. Груповата сплотеност пряко или непряко се тълкува като психично единство на индивидите в групата, като емоционална или психическа общност, лишена от социален заряд, като феномен, подчиняващ се на законите на психиката и изследван с тясно психологически методи.

На практика груповият подход замества индивидуалния. Търсят се само най-близките причини за социалното поведение на хората. Групата се разбира формално като място за съвместно присъствие на хората. Няма опити за провикване зад пределите на групата, където индивидът непосредствено черпи своите норми и ценности в съдържателните характеристики на обществените отношения.

Пряко следствие от доминирането на индивидуалния подход е откъснатостта на групата и груповата сплотеност от обществените отношения и специфичният абстрактно-формален аисторизъм.

В западната социална психология групата рядко се разглежда като субект на дейността, тъй като непосредствено контактните аспекти на съвместната дейност, нейният предметен характер и съдържание са детерминирани от системата на обществените отношения, а ако това се прави, дейността се представя в изследванията като обмен на поведенчески актове (в абстрактен вид), като активност, насочена към обща цел, сума на индивидуалните поведения и т. н.

За пръв път в марксистката психология проблемите на груповата сплотеност бяха поставени на теоретично и експериментално изследване през 60-те години, но особено голям брой подобни изследвания бяха проведени през първата половина на 70-те години, когато се появи и наложи конденцията на

А. В. Петровски за колектива. И досега обаче липсва цялостно решение на въпроса и за общоприетата теория за груповата сплотеност не може да се говори.

Едно от направленията в изследването на груповата сплотеност, което условно може да се нарече социометрическо, под влияние на идеите на Я. Морено интерпретира сплотеността изключително като вътрегрупов феномен на основата на взаимните симпатии и антипатии. Този подход е широко разпространен във всички социалистически страни, в т. ч. и у нас. Като слабост на това направление може да се посочи, че не само системата на вътрегрупова активност, но и самото междуличностно общуване не може да бъде сведено до чисто емоционален контакт. Затова и анализът се осъществява на ятно психологическа основа.

През последните 15 години (след 1973 г.) особена популярност придобива теорията за дейностното опосредстване на междуличностните отношения в групата на А. В. Петровски, централен момент в която е теорията за сплотеността.

Под „сплотеност“ се разбира определен процес на развитие на вътрегруповите връзки, съответстващи на развитието на груповата дейност. Трите слоя на взаимоотношенията са свързани с три равнища на сплотеност, всяко следващо по-високо от предходното: емоционална взаимност; съгласуваност на функционално-ролевите очаквания; ценностно-ориентационно единство; предметно-целево единство и колективистична идентификация, адекватност на възлаганата отговорност (28).

Спохватата на концепцията на А. В. Петровски беше решен един от най-важните въпроси от теорията на колектива — този за природата на единството му. Същевременно съществуват редица теоретически и методически различия между отделните автори — последователи на Петровски, и трудно може да се намери подход, който да не предизвиква критични забележки.

Един от най-последователните и продуктивни автори, работещи съвместно с Петровски, е В. В. Шпалниски, който за пръв път разработи идеята за груповата сплотеност като ценностно-ориентационно единство на групата. Според него най-динамичната част от структурата на личността, това са социално обусловените ѝ особености — насоченост, мотиви, установки, ценностни ориентации. Те регулират поведението на личността в групата и по съвпадението им може да се съди за сплотеността.

Сплотеността се измерва от Шпалниски като средноаритметично на коефициентите на корелация на индивидуалния и груповите еталонни редове, получени при рейтинг на чертите на лидера на групата (29), което е една методическа постановка, спорна по своята същност и водеща до десоциализация и стремеж за изследване на сплотеността въобще, откъсната от обществената специфика на групата.

По подобен начин се изследва сплотеността като сближение на йерархиите на целите (К. Е. Данилин, Н. К. Карелин, Н. А. Просецки), на интересите (Е. Н. Арличенкова), на нормите (Т. В. Слепова, А. А. Леонтиев), на мотивите (Е. И. Тимошук) и т. н. Споптанното сближение на посочените страни на психичния живот в групата като резултат от съвместната дейност и комуникацията служи за довод, че дейността ѝ е социално санкционирана (30), извод, направен в изкуствена, нагласена ситуация, който обръща социалния детерминизъм наопъки, който не е обоснован по никакъв друг начин освен чрез забележката на Петровски: „... целите, задачите, ценностите, в крайна сметка се почерпват от обществения живот“ (31).

Абстрактната постановка на изследователската задача — търсене на общост на някои елементи на психичния живот на групата без конкретен анализ на съдържанието на тази общост, може да се открие в трудовете на Ю. Т. Неймер, С. А. Будаси, Р. С. Вайсман, М. А. Туревски, Р. С. Немов, Н. П. Обозов, Х. Хибш, М. Форверг, Е. И. Головаха, Л. И. Умански, Р. Х. Шакурон, А. И. Донцов и редица други автори.

Важен въпрос на марксистката социална психология е реализацията на принципите за детерминизма и за съвместната групова дейност като групов образувач фактор. Проблем остава реализацията им, тъй като и досега липсва концепция за групова сплотеност, в която те да се прилагат напълно и последователно. Най-често груповата дейност се разглежда като абстрактен феномен, слабо внимание се отделя на механизма на детерминизма, почти не е изследван централният „ядрен“ слой от взаимоотношенията в групата, който се реализира на практика връзката с макросредата и който придава качествено своеобразие на груповата дейност.

Човек участва в дейността на обществото посредством включването си в реални социални групи, конкретният вид и съдържанието на дейността на които се определят от ролята и мястото на тези групи. Групата се явява проводник на идеи, цели, установки, норми и ценности, съществуващи в обществото и поради това дейността ѝ никога не е самоцелна, а е детерминирана.

Детерминирането на особеностите на груповата ситуация се определя от това, че няма такава универсална група, в рамките на която да може да се решат всички въпроси на разширеното материално и духовно възпроизводство. Но тази причина се падага необходимостта от взаимосвързаност в обществено производство, взаимодействие, координация. Затова и дейността на всяка група е изначално детерминирана от потребностите на социума и се изразява в нещата предметност. Същевременно детерминизмът не е крайен — групата реализира значителна свобода особено в сферите, отдалечени пряко от основната ѝ дейност.

Единството на групата и аналогът му — сплотеността, е този комплексен показател, който осигурява еднообразна насоченост на груповото действие и възпроизводство на груповата дейност. В хода на тази дейност става възпроизводство на потребности и на свързани с тях цели, което води до адекватност на насочеността и до непрекъснатост на дейността. При това потребностите и целите като основно съдържание на груповата ситуация са предварително определени от обществото и могат да варират само в точни граници.

Съдържанието на единството на групата се превръща във въпрос на въпросите за теорията на малката група. Обикновено той се решава едностранчно, на основата на увлечението и търсенето на единствена област на това единство, най-важна за интрагруповите процеси. Цялостният анализ на сплотеността би трябвало да включва предметно-целево, потребностно, установъчно, мотивационно, стилно единство, както и единно отношение към средствата и резултатите от съвместната дейност.

Основен групобразуващ фактор е съвместната дейност, затова в групата доминират процесите на координация на тази дейност. Деловите взаимоотношения, т. е. взаимоотношенията, възникващи във и по отношение на груповата дейност са водещи и определящи състоянието на вътрегруповите процеси. От равнището на координация на групата в съвместната дей-

ност зависи ефективността на тази дейност. По своята същност деловите взаимоотношения са висш тип взаимоотношения в групата.

Анализът на вътрегруповите феномени е невъзможен без анализ на по-широкия социален контекст на групата. За да се обясни вътрегруповата проблематика, трябва да се излезе извън рамките на групата и самата тя да се разглежда като детерминираща от обществото, което представлява разширение на обхвата на принципа за детерминизма, прилаган обикновено само по отношение на личността.

Инвариантът на деловите взаимоотношения в групата произтича от функциите ѝ и се изразява в институционализирането на тези отношения във фиксиран (в длъжностни инструкции, заповеди, нареждания и др.) или нефиксиран (вербален) вид. Така че координацията на съвместната дейност, която е същността на деловите взаимоотношения, е зададена предварително и откън. Основата на деловите взаимоотношения във всички групи е емоционален и поведенчески аспект е една, но в съдържателен е различна.

Структурата на дейностите на групата обикновено е твърде разклонена и това прави изследването на сплотеността в условията на всички дейности изключително трудна за реализация задача. Затова може да се въведе понятието **г р у п о в о д е й н а с п л о т е н о с т** като сплотеност по отношение на основната групова дейност, свързана със съществуването на групата и с основните ѝ цели. За повечето спонтанно възникващи групи и за почти всички външно (формално) организирани групи това е трудовата дейност. По такъв начин изследването на групово ценната сплотеност се превръща в изследване на обществено ценната им сплотеност, която за външно организирани групи се отчита по съответствието на обществения инвариант, а за спонтанно възникващите — още и по съответствието на социалната характеристика на групата на обществените изисквания.

Сплотеността на групата е интегрален показател за състоянието ѝ, характеризиращ свойството ѝ да съхранява своята цялостност и обществено санкционирана качествена определеност, проявяваща се под формата на когнитивни, емоционални и поведенчески съответствие на вътрегруповите процеси на обществения им инвариант.

Процесът на сплотяване протича на различни равнища на детерминираност от съвместната дейност, както и във всички видове и типове дейности в групата, но определяща и обществено ценна е сплотеността в съвместната общественоблезна трудова дейност.

Чрез изложения подход към проблемите на груповата сплотеност, който по същество е системен, се преодоляват някои от съществуващите трудности в теорията и практиката. Особено перспективно е въвеждането на понятието „обществен инвариант“, тъй като чрез него се решава най-важният въпрос на сплотеността, следователно и на теорията за групата и колектива — намирането на външен критерий за оценка на вътрегруповите процеси, а оттам и на ефективността на групата. Като следствие от това се преодолява и психологизмът, свойствен за почти всички изследвания на груповата сплотеност, включително и за теорията на А. В. Петровски, подчертава се и се извежда на преден план връзката с обществото, решава се основната методологична трудност — приложението на принципа за детерминизма

ЛИТЕРАТУРА

1. Философский вопрос на психологята, Сборник статии. С. 1969. 2. Пильов, Г., Л. Десеви. Кратък речник по психологию. С., 1981; Обща психология. Под ред. на А. В. Петровски, С., 1976, с. 84; Социална психология. Под ред. А. В. Петровско, М., 1987, 12. 3. Социална психология, под ред. А. В. Петровско, М., 1987, 84-85. 4. Категории марксисткой диалектики. Под ред. М. М. Розенталя и Г. М. Штракса. М., 1957, с. 104. 5. Психологически ювари. М., 1983, с. 87. 6. Шорохова, Е. В. Принципи детерминизма в психологията: — Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1969, 30—31. 7. Рубинштейн, С. Л. Проблемы общей психологии. М., 1976, с. 288. 8. Рубинштейн, С. Л. Цит. съч., с. 378. 9. Рубинштейн, С. Л. Принципы и пути развития психологии. М., 1959, 53. 10. Абдуляханова-Славская, К. А. Методологический аспект проблемы субъективного. — В: Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1969, 338. 11. Рубинштейн, С. Л. Принципы. . . , с. 248—251. 12. Рубинштейн, С. Л. Принципы. . . , с. 251 и др.; Проблемы. . . , с. 65 и др.; Битие и сознание, М., 1957, с. 10 и др. 13. Шорохова, Е. В. Цит съч.; Предговор към „Рубинштейн, С. Л. Проблемы“. 14. Асеев, В. Г. О диалектике детерминации психического развития. — Принципы развития в психологии. М., 1978, 21—38. 15. Аципидерова, Л. И. Принцип связи психики и деятельности в методологии психологии. — В: Методологические теоретические проблемы психологии. М., 1969, 57—118. 16. Кудрявцев, В. Н. Ричинност в криминологии. М., 1968, 19—20 и сл. 17. Платонов, К. К., Г. Г. Олбушев. Психология. М., 1977, 18. Обща психология. Под ред. на А. В. Петровски, С., 1976, 24; Социална психология. Под ред. на А. В. Петровско, М., 1987, 2-14; Пирлов, Г., Л. Десев. Цит съч.; Психологически словарь, М., 1983 и др. 18. Group Dynamics, New York, 1968, p. 92, 152—164; Deutsch, M., R. M. Krauss. Theories in social psychology. New York, London, 1965, p. 55. 20. Newcomb, T. M. Social psychology. T. P. et. New York, 1968. 21. Вигон, А. Vocabulaire pratique des sciences sociales, O., Paris, 1964, 62—64. 22. Пак там. 23. Merton, R. K. Social Theory and Social Structure. New York, 1968, 37. 24. Пак там, 369—394. 25. Deutsch, M. The effect of cooperation and Competition upon group process. In: Group Dynamics, New York, 1968, 361—463; Deutsch, M., R. M. Krauss. Theories in social psychology. New York, 1965. 26. Deutsch, M., R. M. Krauss, I. b. . . , p. 215. 27. Mead, E., F. Mead. I. an among men. An Introduction to Sociology, New York, 1973, p. 234. Петровски, Л. В. Вопросы истории и теории психологии. М., 1984, 29. Шапалинский, В. В. Идентификация референтных групп на развитие личности учащихся. — Сов. педагогика, 1975, 4. 30. Петровски, А. В. Вопросы. . . , 167—168. 31. Пак там, 163.

DETERMINISM AND GROUP COHESION

I. Ivanov

The principle of determinism as a basic one in psychology is considered in its classic interpretation, which was imposed and prevailed almost invariable during the last 20—30 years. It is almost exclusively related to and is not used generally, being applied only incompletely to human societies. This point of view is illustrated with examples of studies on the problem of cohesion which is a central one in the psychology of groups and collectives. Such studies have been performed in different years and from different points of view. An approach for studying group cohesion on the basis of the social invariant of group values is defended which gives a solution of the main methodological difficulty — the application of the deterministic principles.